

САКРАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ

КУЛЬТОВІ СПОРУДИ

Руслан Підставка

Культові споруди ісламу у Язловці: іконографічний аналіз

Ruslan Pidstavka

Cult buildings of Islam in Yazlovets: an iconography analysis

In the article period of occupation of village Yazlovets Buchach district, Ternopil region by Ottoman Empire in the second half of 17th c. is analyzed. An iconographic analysis of materials of 18th century is conducted in relation to a presence of cult buildings of Islam in village. Hypothetical localization of mosque in Yazlovets is offered.

Keywords: Yazlovets, occupation by Ottoman Empire, the mosque in Yazlovets, sanjak

Проаналізовано період турецької окупації села Язловець Бучацького району Тернопільської області в другій половині XVII ст. Проведено іконографічний аналіз матеріалів XVIII ст. стосовно наявності культових споруд ісламу у містечку. Запропоновано гіпотетичну локалізацію мечеті у Язловці.

Ключові слова: Язловець, турецька окупація, мечеть у Язловці, санджак

Дослідження історії та культури території Поділля взагалі та поліетнічного містечка Язловець Бучацького району Тернопільської області зокрема є важливим елементом комплексного вивчення регіональної історії України. Невід'ємною частиною цієї складової розвитку суспільства є релігія. Традиційними для цього регіону були римо-католицьке та греко-католицьке віросповідання, православ'я та іудаїзм. Однак про-

тягом тривалого періоду Подільська земля знаходилася під окупацією мусульманської Туреччини. На підставі Буцацького (1672 р.) та Журавнинського (1676 р.) мирного договору Подільське воєводство, до якого входив і Язловець, стало складовою частиною Османської імперії. 27 серпня 1672 р. об'єднана українсько-османсько-татарська армія, яку очолювали османський султан Мехмед IV, кримський хан Селім I Герай та гетьман Петр Дорошенко, здобула фортецю Кам'янець (тепер Кам'янець-Подільський) і рушила на Поділля.

Упродовж 12 років (з 1672 по 1684 рр. з невеликими перервами) містечко Язловець перебувало у володінні османів. Особливо цікавою є тема адміністративно-територіального поділу та релігійних відносин в регіоні.

Мета статті – дослідити особливості суспільного, релігійного та мілітарного розвитку Язловця в період 1672–1684 рр., коли містечко належало до Османської імперії. Оскільки ключова оборонно-фортифікаційна споруда Язловця – замок XIII–XVIII ст. з 2008 р. входить до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля», то наша увага до історії містечка і замку є цілком закономірною.

На жаль, історичні джерела містять обмаль інформації про цей потужний укріплений торговельний центр того часу, який називали «ключем Поділля». Аналіз літератури та джерел означеної теми є надзвичайно обмеженим і фрагментарним. Свого часу окремі моменти історії та фрагменти архітектури досліджували зарубіжні вчені С. Баронч¹, М. Бжишкян², В. Григорян³, О. Халпахчян⁴. Особливої уваги заслуговує праця польського архітектора Богдана Гверкена протягом 1936–1937 рр., яка проводилася в рамках роботи над майбутньою докторською дисертацією. Довоєнні матеріали досліджень Б.Гверкена у більшій частині (щоденники, повні обміри замку, комплекти фотознімків про основні етапи робіт) були втрачені під час так званого Варшавського повстання 1944 р. Однак після доопрацювання матеріалів автор успішно захистив 1949 р. докторську дисертацію з архітектури, а у 1960 р. у Варшаві накладом 1000 примірників вийшла польською мовою монографія «Замок Язловецький»⁵. Окреме дослідження з історії замку у Язловці в цей же період проводив др. А. Чоловський, але війна завадила творчому контакту цих дослідників.

Однак період турецької окупації в жодному з вище наведених джерел, фактично, не досліджений. Серед вітчизняних авторів темі Язлов-

Іл. 1. Картина Мартіна «Здобуття Язловецького замку»

ця присвячено публікації М. Гайди⁶, Р. Підставки⁷, О. Рибчинського⁸, які також не висвітлюють на турецький період міста. У монографії Б. Гверкен лише подає перелік історичних подій 70–80-х років XVII ст. з посиланнями на А. Чоловського: 10 жовтня 1672 р. Язловець був здобутий пашею Аден Гусейном; у 1675 р. містечко було звільнене від турків; наступного 1676 р. через недбальство коменданта місто знову здобув паша Ібрагім Шишман; 1683 р. була невдала спроба краківського каштеляна Аджя Потоцького здобуття Язловець; з вересня 1684 р. розпочинається кампанія під керівництвом Яна III Собеського по визволенню містечка. Стосовно інформації про діяльність турків у Язловці у праці Б. Гверкена немає жодної інформації.

Досліджуючи іконографічні матеріали, що стосуються замку у Язловці, Богдан Гверкен під рисунком № 2 наводить фрагмент картини Ж. Б. Мартіна «Замок Язловецький в часі облоги в 1684 р.», що знаходиться у збірках Державної картинної галереї в Монахіумі» (іл. 1). Як зазначає автор, вперше згадка про картину була подана А. Лессером у «Ілюстрованому тижневику» за 1884 р., а детальний аналіз картин зробив А. Чоловський у статті «Військова іконографія Яна III» (2 том «Історично-військового огляду» за 1930 р.).

«З реляції Дюпонта (FilipadeMassonduPonta – тут і далі примітка автора) –, зазначає Б. Гверкен, – гадується полотно J. B. Martine'a» (з відомих художників-баталістів цього часу з такими ініціалами відомий Жан-Батіст Мартін (1659–1735 р.н.) – знайомий під псевдонімами «Мартін битв» і «Мартін де Гобелен» – Jean-Baptiste Martin Des Batailles), що відображає облогу язловецького замку у 1684 р. «... Картина походить з відомої серії восьми полотен художника, що відображають життя короля Яна III. На полотні зображено горбисту місцевість, оточений річкою півострів, на вершині якого видно мури потужного замку. Нижче знаходиться велике місто, оточене мурами. На першому плані група військових у французьких та польських мундирах, серед яких один і є Дюпонтом. Він тримає в руках план фортеці і відправляє гінця, що очікує біля нього. Замок і місто оточене військами. Можна відмітити підкопи, що доходять до самого замку. На мості, перекинутому через рів, розпочалася битва. Замок ніби складається з трьох частин. Нижній замок нагадує в загальну вигляді монастирські будівлі, але бракує вираженого центрального ризаліту. Замість того добре видно наріжні вежі, які і зараз існують (текст написаний Б. Гверкеном у 30-х роках минулого століття). На одній з них можна побачити спалені крокви, які, як пише Дюпонт, є залишками пожежі помешкання власника замку. Між тими спорудами на першому плані високе споруда з куполами каплиці, якої в цьому місці ніколи не було. Власне замок поданий дуже цікаво. Складається з чотирьох потужних веж однакової висоти, поєднаних мурами тієї ж висоти... В загальному вигляді цей замок нагадує паризьку Бастілію» (стилістика Б. Гверкена збережена – примітка і переклад авт.)⁹.

У дослідженні А. Чоловського під 1684 р. за № 23 наводиться історикограма картини «Язловець. Облога і здача замку язловецького 1684 р.». Автор зазначає, що це «олійний образ, на полотні, без напису. 1 м 25 см

х 79 см, сьомий з ряду Дюпонтовських полотен пензля Ж. Б. Мартіна. Внизу підпис художника J. B. Martin 1705».

«Представляє гористі околиці. На тлі, з правої сторони, на горі, оточений язловецький замок, старий і новий. У підніжжі знищене укріплене містечко. Попереду стоїть військовий сановник, правдоподібно, сам Дюпонт, з планом фортеці в руці, в червоному французькому мундирі, світлій перуці, чорних чоботах, оперезаний срібним шарфом... За ним стоїть молодий юнак з шишаком в руці, а навколо гурт людей в польських та іноземних одностроях. Навколо них молоді люди тримають осідланих коней. В Баварському національному музеї в Монахумі».

Стосовно автора картини, то необхідно відмітити, що в іконографії баталіста Жана-Батіста Мартіна згаданої картини немає, однак наші пошуки привели до ще одного відомого французького художника, П'єра-Деніса Мартіна, котрий був (за різними версіями) братом, двоюрідним братом або племінником Жана-Батіста. Англійська версія Вікіпедії зазначає, що обидва майстри працювали над новою серією робіт, «...які оспівували досягнення короля», завершеною у 1699 р. і виставленою у Шато-де Марлі¹⁰. Тут йдеться про короля Франції Людовика XIV, а цикл завершено у 1699 р. Дослідники могли переплутати «оспівування досягнень короля» Людовика з Яном III Собеським, але згаданий цикл було завершено у 1699 р., а картину «Визволення Язловця» написано у 1705 р. (як зазначає підпис внизу полотна). Крім того, там же внизу є підпис: «PDMartin», чомусь не помічений дослідниками (див. іл. 1).

Зазначена картина французького художника, написана автором зі слів очевидця подій Філіпа Дюпонта, через 21 рік після реальних подій (штурму поляками Язловця) відображає не тільки замкові, а й міські укріплення та житлову забудову містечка. В центральній його частині домінуючою архітектурною спорудою є будівля круглої форми, ззовні обрамлена контрфорсами, які декоровані під стилізовані колони, між якими розташовані арочні вікна видовженої форми. Нижче кожного вікна знаходяться акрові отвори, які, ймовірно, виконували функцію бійниць, доступ до яких здійснювався, найвірогідніше, з внутрішньої галереї по периметру будівлі. Споруда увінчана сферичним куполом, що завершувався сигнатуркою зі шпилем, на якому, як правило, встановлювались символи мусульманства – п'ятикутна зірка та півмісяць. Зі схід-

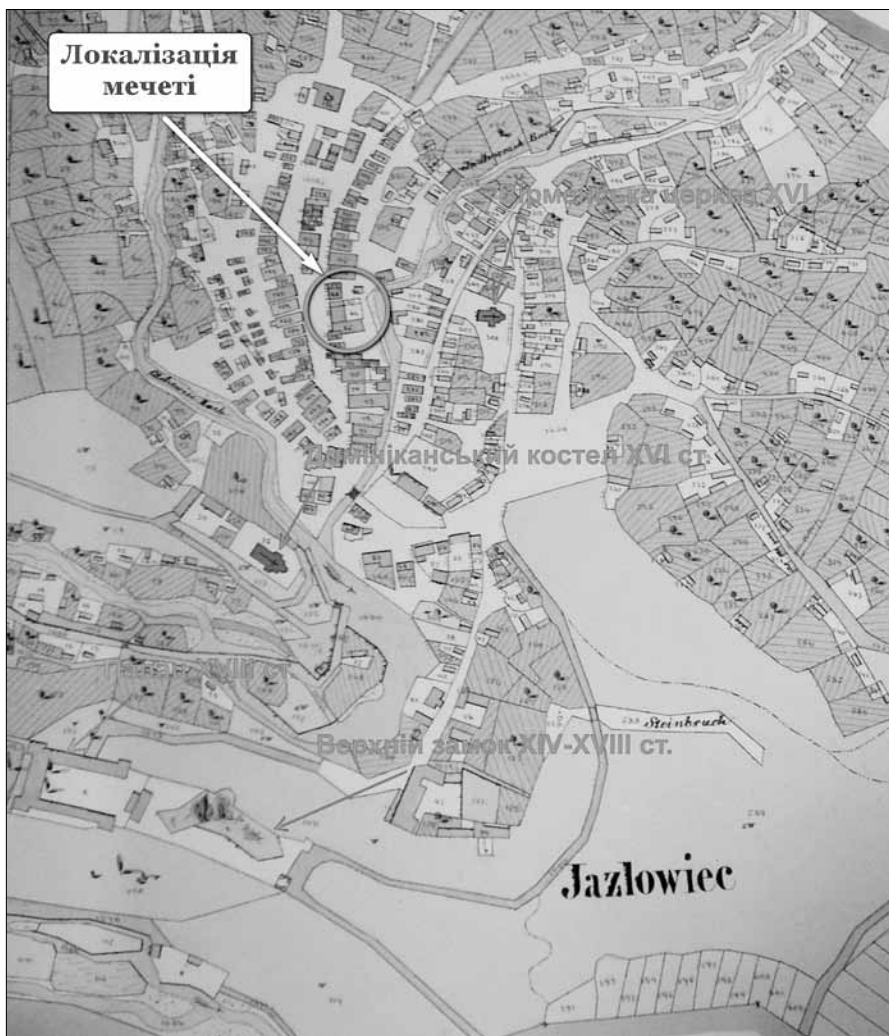
ної сторони цієї споруди, яка, на нашу думку, виконувала функції мечеті, прибудований високий п'ятиярусний мінарет круглої форми з арочними вікнами на кожному ярусі. Мінарет увінчував напівсферичний витягнутий купол, під яким знаходився балкон для муедзина. Весь цей комплекс будівель розташований на мурованому підвищенні, що, ймовірно, виконували функції школи (медресе), лікарні, притулку (іл. 2).

Іл. 2. Мечеть у с. Язловець (фрагмент картини)

На невеликій відстані від цих мусульманських святинь чітко проглядається так звана «Вірменська церква», споруджена вірменською громадою Язловця у 1551 р. (іл. 3).

Існування мечеті та мінарету у Язловці зумовлене тим, що протягом зазначеного «турецького періоду» в замку знаходилась яничарська залога чисельністю за різними підрахунками від 120 до 500 осіб, які за законами ісламу повинні були молитися Аллаху у храмі. Крім того, Язловець був центром адміністративно-територіальної одиниці Османської імперії під назвою санджак (субпровінція). Язловецький санджак входив до Подільського (Кам'янецького) еялету (пашалику, провінції) і включав три округи (нахії): Язловецьку, Чортківську та Касперівську.

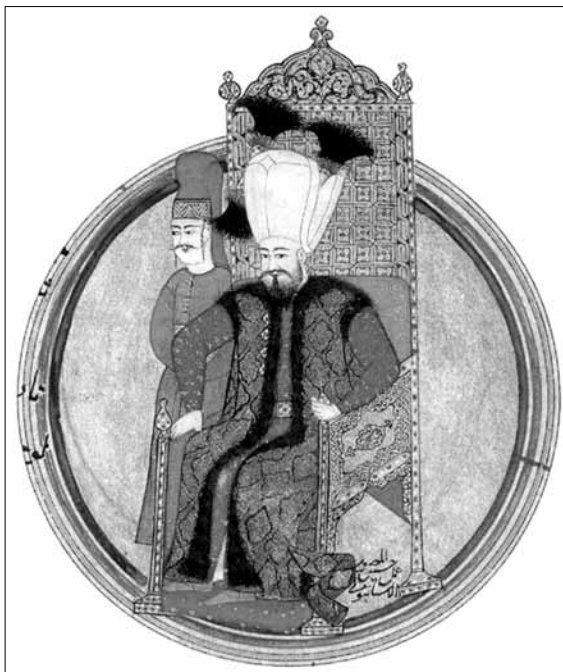

Іл. 3. Локалізація мечеті на кадастровій карті Язловця XIX ст.

У зв'язку з тим в Язловці знаходились представники турецької адміністрації, як нахії, так і санджаку мусульманського віросповідання, і тому також мали потребу в існуванні храму.

Язловецький санджак станом на 1681 р. налічував 632 господарства і близько 4000 мешканців. Ці дані наведені за підрахунками польсько-

го дослідника, директора Інституту історії Варшавського університету, проф. Даріуша Колодзейчика, який є автором монографії «Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672–1699», що вийшла друком у Варшаві в 1994 р. на основі доопрацьованої докторської дисертації¹¹. Автор книги люб'язно надав нам фотокопії сторінок згаданої монографії, за що висловлюємо йому велику подяку. У своїй рецензії на цю книгу доктор історії Микола Крикун зазначає, що «...монографія Д. Колодзейчика є оригінальним дослідженням, цінність якого зумовлена введенням у науковий обіг вагомих за змістом турецьких рукописних джерел і ґрунтовним висвітленням низки питань. Дякуючи їй історія Поділля 1672–1699 рр. перестала бути білою плямою, що аж ніяк не означає, що ця сторінка минулого українських земель повністю розкрита». Повністю погоджуємось з думкою відомого українського історика і будемо в подальшому працювати над цією цікавою темою. Виходячи з вище наведеного, можна зробити наступні висновки. «Турецький вектор» козацької держави завдяки останнім публікаціям істориків вже не вважається зрадою християнських Речі Посполитої та Російської держави. Орієнтація на мусульманський південь була вимушеним кроком П. Дорошенка та Генеральної Військової Ради, а Мехмед IV (іл. 4) став не тільки союзником, а надав ряд гарантій для існування Козацької держави, які врешті так і не були виконані. Гіркий досвід того часу продовжувався впродовж наступних століть і триває дотепер.

Іл. 4. Магомет IV

Наявність у містечку Язловець сакральних мусульманських культових споруд не викликає сумніву. Локалізація язловецької мечеті і мінарету є гіпотетичною і вимагає інших (картографічних чи археологічних) підтверджень. Проблема дослідження історії південно-західного Поділля в період її приналежності до османської Туреччини є актуальною і досі та вимагає додаткового вивчення.

- ¹ Barącz S. Pamiątki ja złowieckie/Sadok Barącz [Електронний ресурс]. – Lwów, 1862.– 230 s. –Режим доступу: <https://polona.pl/item/562007/122>.
- ² Бжишкян М. Путешествие в Польшу и другие местности, обитаемые армянами, потомками жителей города Ани (на арм. языке). – Венеция, 1830.
- ³ Григорян В. История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии). – Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1980.
- ⁴ Халпахчян О. Сооружения армян в Язловце // Архитектурное наследство. – № 34. – Москва, 1986. – С. 186.
- ⁵ Guerguin B. Zamek Jazłowiecki // Studia i materiały do historii i teorii architektury i urbanistyki. – Warszawa, 1960. – S. 150, ANEKS 1.
- ⁶ Гайда Н. Памятники армянской культуры Язловца, проблемы их реставрации и адаптации на современном этапе // Республиканская научная конференция по проблемам культуры и искусства Армении. – Ереван, 1982 – С. 282.
- ⁷ Підставка Р. До питання витоків мурованого оборонного будівництва Середнього Подністров'я: Язловець // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я / Зб. матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. – С. 148-152.
- ⁸ Рибчинський О. Язловець – місто ренесансу // «Ї»: незалежний культурологічний часопис [Електронний ресурс]. – 2005. – № 36. – С. 76-94. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n36texts/rybchynskyj2.htm>.
- ⁹ Ibid. – С. 12.
- ¹⁰ Jean-Baptiste Martin // Вікіпедія (англ.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу:https://en.wikipedia.org/wiki/Jean-Baptiste_Martin.
- ¹¹ Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672-1699. – Warszawa, 1994. – S. 142.